

19. Стремоухов Д. Москва – Третий Рим: источник доктрины / Д. Стремоухов // Из истории русской культуры. Т. 2, кн. 1. Киевская и Московская Русь : [Ст. по истории и типологии рус. культуры] – М. : Языки русской культуры, 2002. – С. 425-441.
20. Тойнби А. Постигание истории = A study of history : A study of history : Избранное / А. Дж. Тойнби; Пер. с англ. Е. Д. Жаркова; Под ред. В. И. Уколовой и Д. Э. Харитоновича – М. : Айрис-Пресс : Рольф, 2001. – 637, [1] с.
21. Уложенная грамота об учреждении в России Патриаршего Престола, посвящении первого российского Патриарха Иова, поставлении впредь Патриархов Российским освященным собором и Государем и о новом составе русских епархий [Электронный ресурс] – режим доступа до текста: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/ortodox/Article/gram_uchrejd.php 311=
22. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / Георгий Флоровский – К. : Христиан.-благотвор. асоц. «Путь к истине», 1991. – 599, [1] с.
23. Шпет Г. Г. Очерк развития русской философии / Г. Г. Шпет // А. И. Введенский, А. Ф. Лосев, Э. Л. Радлов, Г. Г. Шпет : Очерки истории [рус. философии] – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, Б. г., (1991). – С. 217-578.
24. Duncan P. J. S. Russian messianism: third Rome, revolution, communism and after / Peter J. S. Duncan – London : Routledge, 2000. – 236 p.
25. Johnson M. R. The Third Rome: Holy Russia, Tsarism and Orthodoxy / Matthew Raphael Johnson – The Foundation for Economic Liberty , Inc. , 2004. – 244 p.

A n n o t a t i o n

Ihor Nemchynov «"Complex of the Filofei" in the context of the Moscow's national ideology of the XVI-XVII centuries». *The article examines the chiliastic contents of the theory «Third Rome» in the ideological and socio-cultural contexts of the epoch. The author analyzes «complex of the Filofei» as the basis of the Moscow's national ideology of the XVI-XVII centuries.*

Key words: *historiosophy, «Moscow – the Third Rome», tsar, narrative.*

Глушко Т.П.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ДУХОВНА ЕКОНОМІКА: УТОПІЯ ЧИ АЛЬТЕРНАТИВА ФІНАНСИЗМУ?

Той, хто звертається до минулого, може творити нове

Конфуцій

Стаття присвячена спробі аналізу феномену духовної економіки у контексті перспектив подальшого розвитку як сучасної цивілізації в цілому, так і українського суспільства зокрема.

Ключові слова: *духовна економіка, духовна криза, економічна криза, економічна свідомість, економічна цивілізація, фінансова цивілізація, фінансизм.*

Горизонти сучасного гуманітарного знання в цілому і соціально-філософського зокрема дозволяють на досить серйозному рівні оперувати категорією «духовна економіка». Сформувався цей термін під впливом філософської традиції стародавньої Індії, а його дослідження здебільшого властиве або представникам східної традиції або дослідникам-орієнталістам. Тому досить закономірно виникає питання: якою мірою даний концепт застосовний у межах сучасного західного суспільства? Спробуємо на нього відповісти.

Духовна криза сучасної економічної цивілізації у якості закономірного наслідку абсолютизації матеріалістичного світогляду спричинила доволі складні наслідки як у суто економічному вимірі життєдіяльності західної цивілізації, так і на рівнях екологічному, морально-етичному та політичному. Теж саме стосується і ідеологічної кризи сучасності, що відобразилася у всіх сферах розвитку західного світу і стала тим соціальним викликом, котрий вимагає якісно нового відгуку, принципово відмінного від вже реалізованих у площині матеріалістично-фінансово орієнтованого типу економічного мислення, тобто відмінного за своїми ментальними структурами від економічної поведінки, що цю кризу спричинила. Це спонукає нас до переосмислення вихідних ідей того типу економіки, який ще Аристотель назвав хремастиккою і котру, на жаль, покладено в основу сучасної ідеології економічного фінансизму, що уособлює ідеологію надмірного накопичування, нарощування матеріальних статків заради самих цих статків як показника соціального статусу.

Один із російських дослідників-економістів А.Мовсесян досить вдало проаналізував специфіку даного явища, наголосивши, що «в останній чверті ХХ століття чітко проявилась тенденція «фінансизації» економіки. Вона полягає в тому, що фінансова система почала жити власним життям, відсунувши на задній план свої функції щодо реальної сфери економіки», а це в свою чергу характеризується тим, що «фінансові ринки значно перевищили за об'ємами реальні, а ціни на деривативні інструменти (часто спекулятивні) почали досить сильно впливати, іноді вирішальним чином, на ринки реальних товарів» [7].

З'являється навіть такий феномен як «фіктивний капітал», виникнення котрого зумовлюється тим фактом, що «значна частина населення пов'язує свій добробут головним чином з ситуацією на фінансових ринках» [7]. Крім того, «в процесі «фінансизації» знаменита формула К.Маркса «Г-Т-Г» спочатку трансформувалась у формулу торгового обороту «Г-Т-Г'», а потім взагалі переродилась у суто фінансову – «Г-Г'». Товар в звичному сенсі випав, його замінив фінансовий інструмент. Відповідно, лозунг американського бізнесу «Робити гроші» остаточно трансформувався в «Робити гроші з грошей». Фінансова сфера стала нібито самодостатньою – вона черпає ресурси для свого зростання в собі самій» [7].

Причини таких трансформацій дослідник пропонує вбачати у розповсюдженій у межах сучасного цивілізованого світу «теорії економічної влади», коли «для примноження своєї економічної влади група осіб, пов'язана з конкретною галуззю або сферою діяльності, завжди прагне впровадити власні корпоративні цілі в ідеологію суспільства» [7]. І це не лише точка зору пострадянських дослідників, але і представників інших філософсько-економічних традицій. Так, сучасний індійський мислитель-орієнталіст американського походження Дханешвара, який розвиває філософію Бхагават-

Гіти, теж наголошує, що «сучасна фінансова система створена так, що дозволяє групі людей експлуатувати та контролювати більшість людей засобами обману та маніпуляцій. Якщо у них відібрати необхідність готівки та кредитів, вони втратять засоби експлуатації та контролю» [4, 41].

Реалізація приватних фінансових інтересів – як правило транснаціональних корпорацій – за рахунок нівелювання економічних інтересів цілих народів та націй стає звичаєвою практикою у межах матеріалістичної економіки світу, що глобалізується. Негативні наслідки матеріалістичної економіки фінансизму спричиняють сьогодні вже другу хвилю глобальної фінансової кризи, причину котрої експерти вбачають в тому числі у «нездатності європейських урядів запропонувати дієву програму подолання кризи» [5]. Сам цей факт не може не спонукати нас до переосмислення світоглядних засад матеріалістичної економіки як такої.

Формування нового типу економічних настанов спонукає нас сьогодні до перегляду філософсько-економічної спадщини стародавнього Сходу, адже як наголошував Ю. Евола «...серед тих, хто розпізнав кризу сучасного світу і далекий від думки про те, що сучасна цивілізація є найдовершенішою з усіх можливих цивілізацій, вершиною та мірою для будь-якої іншої, були ті, хто спрямовував свій погляд на Схід, оскільки там частково ще зберігся той традиційний та духовний устрій, котрий на Заході вже давно перестав слугувати основою для ефективної організації різноманітних галузей життя» [8, 24].

Критика матеріалістичної цивілізації як такої загалом властива філософам-традиціоналістам, зокрема Ю.Еволі та Р.Генону, російському поету-мислителю М.Волошину, австрійському філософу-містику Р.Штайнеру, індійському мислителю-кришнаїту Дханешварі та іншим дослідникам феномену духовної економіки. Важливо відзначити, що ця критика передбачає не заперечення матеріальних засад культури, а відстоювання балансу, рівноваги між матеріальною та духовною культурами суспільства. Тобто, тоді як матеріалістична економіка ставить акцент на надприбуток у матеріальній сфері та ідеологію фінансизму, що забезпечує надприбутки, духовна економіка орієнтована на принципово інші ціннісні настанови.

Складність аналізу останньої полягає в тому, що ідея духовної економіки висвітлена у сучасній літературі лише до певної міри і, здебільшого, з позицій теософського або езотеричного підходів, що спричиняє її несприйняття більшістю раціонально налаштованих дослідників. Однак, якщо редукувати нефілософські нашарування її тлумачень, так би мовити винести їх за дужки, і проаналізувати сам концепт духовної економіки з позицій його раціонального навантаження, може виявитися, що сама ідея є досить перспективною і заслуговує на увагу.

Одним з евристичних аспектів аналізу духовної економіки є її феноменологічне тлумачення, що розкривається у тезі: «стан економіки – це дещо більше, ніж грошові та фінансові потоки... це стан свідомості» [2]. Вважається також, що головна відмінність настанов матеріально та духовно орієнтованої економічної свідомості полягає в тому, що «матеріалістична економіка заснована на конкуренції, в наслідок чого стимулює свідомість «недостачі» та необхідність консумеризму» [2], а такий економічний уклад з необхідністю призводить до нівелювання духовної складової людських відносин і формує досить специфічну атмосферу консумеризму, у межах якої людина стає не носієм

духовних смислів та цілей, а навпаки, виробником-споживачем матеріальних благ, які поступово починають займати у її свідомості провідну роль.

Таким чином, економічна свідомість індивіда в умовах матеріалістичної економіки більшою мірою концентрована на матеріальних благах та фінансах, котрі очолюють ієрархію її потреб. За умови ж формування настанов духовної економіки, свідомість індивіда більшою мірою орієнтується не тільки на цінності консумеризму та власний добробут, але і на економічний добробут іншої людини. В умовах же матеріалістичного типу економіки цілком закономірним її наслідком стає феномен психологічного відчуження, що зумовлює як соціальний ескапізм, так і різні форми соціальних девіацій.

Духовну економіку у якості альтернативного фінансизмові економічного світогляду цілком доцільно вважати також «економікою синергетичного співробітництва» [2]. Відповідно, головні настанови духовно орієнтованого типу економічної поведінки орієнтують людську свідомість не на індивідуалістично-атомістичний тип світогляду, а на економічну взаємопідтримку у межах суспільства, дотримання принципів соціально-економічного симбіозу, що сприяє усвідомленню цілісності національної економіки, успішність якої в цілому є одним із головних чинників багатства та добробуту кожного індивіда зокрема.

Як зазначає індійський дослідник Дханешвара «матеріалістична економіка стимулює свідомість «недостачі» і необхідність придбання. Духовна економіка стимулює свідомість цілісності і радість віддавати» [4, 6]. Межі застосовності такої моделі економіки у сучасному світі вимагають певної трансформації економічної свідомості, однак досить тяжко заперечувати, що криза сучасної матеріалістичної економіки потребує суттєвого удосконалення у сфері економічних цінностей, зокрема і у вимірі співвідношення приватної та суспільної власності.

Згідно з ідеями духовного типу економіки, не має бути у суспільстві виключно приватної власності, що призводить до соціальної ізоляції та імперсоналізму – має бути потужний сектор державної, суспільної власності. На рівні державної влади абсолютизація приватновласницьких інтересів у політичному та бізнесовому середовищах сприяє виникненню ситуації, коли «концепція приватної власності змушує нас відокремлюватися і відчужуватися один від одного, так як ми переслідуюмо наші «власні» інтереси» [4, 20].

У такий спосіб індивідуалістичні настанови матеріалістичної економіки не сприяють формуванню цілісного, конструктивно спрямованого економічного світогляду індивіда, тоді як соціально орієнтовані ініціативи духовної економіки, навпаки, сприяють як економічному благоустрою суспільства в цілому, так і кожного його індивіда зокрема. Тому така «формула» економічних відносин у суспільстві, яка передбачає трансформацію цінностей та настанов суб'єкта економічної діяльності у бік посилення духовної складової, дійсно має конструктивні переваги перед матеріалістичними настановами сучасного капіталізму.

Духовна економіка, як соціальний феномен, спрямовується на максимальну ефективізацію якості у діяльності кожного індивіда як економічного суб'єкта цілісної соціально-економічної системи. Синергійний потенціал такого підходу до організації економічної діяльності сприяє розвитку економічного солідаризму, але не у вимірі радянського колективізму, – котрий здебільшого було орієнтовано на кількісні, а не на

якісні показники, тому це теж був історичний приклад матеріалістичного типу економічного світогляду, – а у вимірі підвищення продуктивності економічного продукту, що ґрунтується на свідомій турботі про споживача. Такий підхід до організації виробництва покликаний принципово трансформувати економічну свідомість сучасної людини, заохотити її до реалізації обґрунтованих екологічних програм виробництва задля забезпечення сталого економічного розвитку власної країни зокрема та – в найоптимістичнішій перспективі – планети в цілому.

Адже враховуючи екологічну кризу та ті катаклізми, причиною котрих вона стає, варто зважити і на ті екологічні чинники, що спонукають нас до перегляду стратегії економічної поведінки. Адже екологічні проблеми планети – і сьогодні це доводити вже немає потреби – значною мірою спричинені реалізацією транснаціональними корпораціями виключно фінансово орієнтованих проєктів, котрі не приймають в розрахунок зміну кліматичних умов, глобальне потепління та інші важливі екологічні чинники, в наслідок чого економічні рішення, що приймаються у сучасному світі, не беруть у розрахунок незворотні екологічні наслідки.

У таких умовах біфуркативність глобально орієнтованих економічних рішень спонукає нас до усвідомлення наслідків економічної діяльності сучасного соціального суб'єкта. Останній може або рухатися в тому ж напрямі і спричиняти незворотні руйнівні для екосистеми наслідки, або сформувати нову стратегію економічного мислення та економічної поведінки. Альтернативна сучасності стратегія вимагає формування принципово нового типу соціально-економічного мислення не лише окремого індивіда, але і колективного суб'єкта економічної діяльності в цілому.

Відповідно, досить важливе значення для формування нового типу економічного мислення мають відіграти саме ейдоси духовної економіки, котрі за своїм смисловим навантаженням передбачають можливість поступової трансформації економіки фінансизму, основною «цінністю» якої є гроші у економіку духовну, основними цінностями якої мають стати людина і природа. Саме гуманістично та екологічно орієнтована економіка може сприяти подоланню кризи сучасного фінансового економізму, котрий орієнтовано не на розвиток та вдосконалення людини, а на максимальне використання її праці та інтелектуальних ресурсів з ціллю прибутку для транснаціональних корпорацій.

Компаративний аналіз матеріалістичної та духовної економік дозволяє розкрити цілий ряд принципових відмінностей економічних настанов, що ґрунтуються на цих протилежних типах економічного світогляду і, відповідно, економічної поведінки. Перш за все, мова йде про суттєву відмінність у ставленні до особистості, до людини взагалі, адже в умовах матеріалістичної економіки на перше місце ставиться прибуток та ті матеріальні блага, які він дозволяє придбати своєму власникові. Саме міра такої спроможності репрезентує статус індивіда у суспільстві, стимулюючи так звану «свідомість недостатчі» у задоволенні споживацьких амбіцій економічного суб'єкта.

У межах поведінкових настанов духовної економіки на першому місті перебуває не рівень матеріальних прибутків як такий – тобто не фінансизм як провідний тип економічного мислення (що сприяє розвитку плеонексії в загальносуспільних масштабах), негативні риси якого змальовані ще Аристотелем у його аналізі хремастики, – а формування настанов економічної єдності суспільства, що на противагу штучному

створенню потреби перманентного споживання матеріальних благ, сприяє формуванню духовно орієнтованої настанови на споживання у необхідній мірі для кожного громадянина суспільства. Такий підхід не спричиняє тенденції до суттєвих розбіжностей у рівні споживання, коли одні прошарки суспільства накопичують фінанси у якості самоцілі, не маючи жорсткої потреби у споживанні, а інші – не можуть дозволити собі необхідного мінімуму.

Така тенденція є атрибутивною рисою якраз матеріалістично налаштованої економічної моделі поведінки. У даному контексті цілком доречно звернутися до Аристотелевого співставлення хремастики та господарювання. Якраз усі негативні якості хремастики (від давньогр. *χρηματιστική* – збагачення), що розвинулась у «фінансову цивілізацію» (термін В.Львіна) сучасності, напрочуд вдало проаналізовані ще у класичний період античного філософування. Аристотель у трактаті «Політика» показує, що саме господарська (економічна) діяльність орієнтована на добробут соціальної структури, адже вона ґрунтується здебільшого на задоволенні дійсних господарських потреб, а мистецтво нагромадження майна філософ класифікує у якості окремої від економіки галузі знання.

Аристотель звертається до спадщини афінського законодавця Солона, цитуючи його вислів про те, що «Люди не знають певної межі в багатстві» і в свою чергу наголошує, що «міра володіння власністю, що необхідна для забезпечення добробуту, не безмежна» [1, 25]. Філософ виокремлює два види економічного мистецтва. З одного боку він веде мову про набуття багатств у якості засобу забезпечення ефективної життєдіяльності суспільства, і з іншого – про «мистецтво наживати статок, з чим і пов'язане уявлення, нібито багатство і нажива не мають ніяких меж» [1, 25]. Останній спосіб господарювання Аристотель вважає неприродним і таким, що не відповідає принципам використання багатства за призначенням.

Аристотелеве критичне ставлення до фінансово орієнтованого накопичення показує, що такий спосіб господарювання є надзвичайно далеким від дійсного багатства. Таке багатство, за Аристотелем, позбавлене усілякого смислу, адже «людина, маючи надмір грошей, може померти з голоду, як це описується в легенді про Мідаса, у котрого в наслідок ненаситних бажань усе, до чого він торкався, перетворювалося на золото» [1, 27]. Тому Аристотель вважає за потрібне вказати на суттєві відмінності «між необхідним наживанням статку і таким, що не є необхідністю» [1, 28]. При цьому останній вид наживання статку не є природним як і відсоткова ставка, тому і «таке наживання статку є в основному протиприродним» [1, 29].

Такий тип економічної поведінки Аристотель називав хремастикою і розглядав його як такий вид економічної діяльності, що спрямований на прибуток та накопичення фінансів. Сучасний фінансизм є еквівалентом даного аспекту діяльності економічного суб'єкта. Тоді як власне економікою давньогрецький мислитель вважав діяльність, спрямовану на створення благ для господарства та держави в цілому. У такий спосіб економіка як цілеспрямована діяльність щодо створення благ, необхідних людині для задоволення її життєвих потреб суттєво різниться від такого явища як хремастика, що не виконує відповідної соціально важливої функції і розглядає накопичення статків у якості самоцілі, що несе негативні наслідки для соціальної системи в цілому.

Проведений Аристотелем аналіз у сфері порівняння економіки і хремастики є надзвичайно корисним для ілюстрації прогнозованості негативних явищ фінансизму (хремастики) ще з часів Античності. Однак, і в умовах сучасної фінансової кризи досить рідко у якості аргументу можна зустріти критику самої хремастичної форми господарювання, що притаманна сучасній цивілізації. Не зважаючи на слушні зауваження, що сягають часів стародавньої Греції, сучасна «фінансова цивілізація» продовжує вперто прямувати, спираючись саме на засади фінансизму, а не економіки як такої.

Недарма у межах сучасного філософсько-економічного дискурсу йде мова про «кінець економіки» [3] у класичному її розумінні. Зокрема російський дослідник О. Дугін пов'язує цей феномен з віртуалізацією економічних процесів та спробою надати цьому процесові правомірного статусу та – принаймні теоретично – прогресивного виміру. Якщо за часів Аристотеля ці два явища співіснували і між ними існував хоч якийсь баланс, то в умовах сучасності економіка дійсно майже припинила своє існування, тоді як провідне місце у глобальній системі економічного господарювання посів фінансизм, який поступово поглинає та нівелює економічні потенціали країн, що глобалізуються. Таким чином, фінансизм стає апофіозом матеріалістичної економіки, в межах якої фокусування суб'єкта економічної діяльності – на відміну від економіки духовної – центрується не на Інших, а здебільшого на власних накопичувально-консумеристських інтересах.

Відповідно, Аристотелеве тлумачення економіки більш близьке за своїм змістом – але не еквівалентне – до того феномену, який ми намагаємось проілюструвати у якості «духовної економіки», яка передбачає продуктивне використання багатства як сукупності засобів для ефективного розвитку суспільства; а хремастика постає як культ фінансового накопичення статків та домінування над іншими представниками суспільства і репрезентує фінансово-матеріалістичну економічну настанову.

На відміну від матеріалістичного фінансизму сучасності, духовній економіці притаманний солідаризм та співробітництво, відсутність корупційних схем, розвиток відчуття відповідальності не лише за себе, але і за інших членів суспільства, відсутність настанови максимального споживання, тобто антиконсумеризм, дотримання екологічних стандартів у сфері виробництва, що передбачає абсолютно іншу стратегію природокористування. Духовна економіка також стимулює принципово інше ставлення до суб'єкта економічного виробництва як такого, що не підлягає виробничій експлуатації, а навпаки, права котрого не лише законодавчо закріплені, але і практично дотримуються засобами формування та функціонування «сильної системи соціальної безпеки для всіх». У межах економічних настанов духовної економіки відсутній культ фінансів як універсального засобу самореалізації особистості.

Отже, такий тип економічних відносин спрямовано не лише на розвиток споживчо-матеріальних здібностей людини, але і на формування умов її духовного розвитку, оскільки в його межах відсутня концентрація економічної свідомості виключно на фінансовому прибутку як головній цілі економічної діяльності. І, насамкінець, в умовах реалізації принципів духовної економіки долається феномен соціального відчуження, що дозволяє сформувати дійсно консолідоване суспільство з принципово

іншим, альтернативним фінансизмові типом економічного мислення та економічної ментальності.

Література:

1. *Арістотель*. Політика / пер з давньогр. Олександра Кислюка. – 3-тє вид. – К.: Основи, 2005. – 239 с. – ISBN 966-500-037-3.
2. Духовная экономика, её особенности и нюансы в современном мире [електронний документ] // http://www.krishna.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=438
3. *Дугин А.* Конец экономики [електронний документ] // <http://oko-planet.su/finances/financesday/28770-aleksandr-dugin-konec-yeconomiki.html>
4. *Дханешвара дас*. Введение в принципы и практику духовной экономики – экономической системы, основанной на «Бхагават-гите». – Херсон: Издательский дом «Атлантик-Сити», 2006. – 83 с. – ISBN 897-5-675-546-755.
5. Евросоюз: вторая волна кризиса не за горами [електронний документ] // <http://nctv.in.ua/news/read/evrosoyuz-vtoraya-volna-krizisa-ne-za-gorami>
6. *Льїн В.В.* Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007. – 527 с. – ISBN 978-966-8314-36-0.
7. *Мовсеян А.* Современные тенденции развития мировой финансовой системы [електронний документ] // <http://www.bdm.ru/arhiv/2000/10/44-46.html>
8. *Эвола Ю.* Оседлать тигра. /Пер. с итал. В.В. Ванношкиной. – СПб.: «Владимир Даль», 2005. – 512 с. – ISBN 5-93615-040-3.

Annotation

Glushko T. Spiritual economy: alternative for financism or utopia? This article is devoted to spiritual economy phenomenon analyses in the context of social modernization perspectives in contemporary civilization as it is and also in Ukrainian society particularly.

Key words: *spiritual economy, spiritual crisis, economical crisis, economical conscious, economical civilization, financial civilization, finansism.*

Філіпенко Н.Г.

Институт філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ПРО МОЖЛИВІСТЬ І НЕОБХІДНІСТЬ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ: БОГОСЛОВСЬКА ТА ФІЛОСОФСЬКА АРГУМЕНТАЦІЯ ВАСИЛЯ ЗЕНЬКОВСЬКОГО

В статті досліджується маловідома частина творчої спадщини В. В. Зеньковського – його концепція християнської філософії. Розглядаються висунуті ним історичні, богословські та філософські аргументи, що ставлять під сумнів ідею автономної філософії, а також ті евристичні можливості, які відкриває для філософії православне віровчення.

Ключові слова: *християнська філософія, секулярна філософія, автономія природного розуму, аксіоми пізнання, теорія пізнання, онтологія*